

УДК 811.161.2*373,611

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СЛОВОВІРНОЇ ВАРІАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Ірина Кузьма

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79001 Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

Статтю присвячено теоретичним питанням та історії слововірної варіантності: запропоновано визначення терміна слововірні варіанти; простежено історію формування слововірних варіантних пар і їхніх моделей на різних етапах розвитку української мови (XI–XVIII ст.).

Ключові слова: слововірні (дериваційні) варіанти, варіантні афікси (суфікси).

Похідні прикметники зафіксовані в найдавніших писемних пам'ятках української мови. Словотворення українських ад'єктивів регулює дериваційна норма відповідного часу. Закріплення тотожних або близьких слововірних значень за різними слововірними моделями – це, з одного боку, ознака неусталеності мовної норми певного періоду, а з іншого – свідчення її варіантності, паралельних можливостей дериваційної системи. Творення прикметників від різних частин мови може супроводжуватися варіюванням ад'єктивних афіксів (переважно суфіксів). Результатом цього є спільнокореневі похідні, статус яких дискусійний у мовознавстві.

Для аналізу *прикметникових слововірних варіантів*, зафіксованих в українських писемних джерелах XI–XVIII ст., найдоцільнішим видається синхронно-діахронний підхід. Саме поєднання “осі одночасності” й “осі послідовності” [11, с. 103] допоможе виявити варіантні можливості дериваційної системи в розвитку, зафіксувати дериваційні моделі прикметникових слововірних варіантів, простежити *статичку* й *динаміку* в їхній еволюції, встановити *причини* їхнього виникання протягом століть, знайти історичні корені явищ сучасного стану, щоб і в практичному слововжитку зуміти відрізнити збагачення мови від засмічення невластивими українській мовній нормі паралелями, розкрити сутність поняття “*слововірна варіантність*”. Проте незаперечна плідність такого підходу тісно межує з небезпекою сплутування синхронних відношень з історичними процесами, а інколи навіть із неможливістю встановити межу між ними. “... Втручання чинника часу ставить лінгвістику у скрутне становище, залишаючи її на розгалуженні двох шляхів... Слід завжди розрізнити 1) вісь одночасності..., яка стосується відношень між явищами, що співіснують, і де виключене всяке втручання часу; 2) вісь послідовності..., на якій ніколи не можна розглядати щоразу більше, аніж одну річ, але де розташовані всі явища першої осі з усіма їхніми змінами” [11, с.102–103]. Виходячи з методологічних принципів Ф. де Сосюра, для забезпечення чіткої різниці між мовними одиницями, що перебувають у системних відношеннях одного часу (варіюють), й одиницями, які витісняють одна одну в хронологічній послідовності, обираємо для аналізу *метод синхронних зрізів* – одночасних площин у діахронії.

На практиці нерідко буває важко визначити, де саме варто робити “перерізи” часу, якою повинна бути тривалість одного синхронного зрізу, адже синхронія і статика – це не зовсім тотожні поняття. Абсолютна синхронність – це наукова абстракція, умовне перенесення якої на реальну мову “виявляється можливим завдяки тенденції мовної системи до стійкості і поступовому характеру мовних змін, внаслідок чого синхронним... може вважатися стан мовної структури протягом невеликого відрізка часу” [12, с. 551]. Відповідно, під час аналізу дериваційної варіантності прикметників, засвідчених у мові українських пам’яток XI–XVIII ст., з урахуванням мовних змін цього періоду й жанрово-стильового функціонування мови, умовно виділено такі синхронні етапи: XI–XIII ст., XIV–XV ст. (актова мова), XVI–XVIII ст.

Усебічне висвітлення суті *форми і змісту, системи і норми, синтагматики й парадигматики* у словотворі (на прикладі дериваційної варіантності прикметника) можливе тільки завдяки поєднанню *афіксо-* та *основоцентричного* підходів до аналізу конкретного матеріалу. “Специфіка похідного слова – основної одиниці словотвору – як бінарної одиниці, що включає твірну основу й словотворчий формант, не дозволяє обмежитися аналізом ролі ... лише формуючої частини, нехтуючи базовою... Основою центричний аспект ... зумовлює необхідність аналізу ряду теоретичних і практичних проблем, які при формантоцентричному підході залишаються поза увагою...” [6, с. 7–8]. Насамперед це дериваційна валентність твірних основ, “їх словотворчі потенції..., зумовленість ... формально-смісловими особливостями, способи освоєння семантичних інгредієнтів твірного слова в смисловій структурі похідного у процесах деривації, парадигматика й синтагматика твірних основ...” [6, с. 7–8].

У сучасному українському мовознавстві вчення про словотвірні варіанти розвивається в таких основних напрямках: 1) ототожнення терміна “словотвірні варіанти” з поняттям “словотвірні синоніми”, а інколи й з терміном “фонетичні варіанти”; 2) уживання терміна “словотвірні варіанти” на позначення спільнокоренових дериватів, утворених різними морфами одного афікса, і трактування їх: а) як окремих слів, б) як форм того самого слова; 3) уживання терміна на позначення аломорфів або вільних варіантів словотворчого афікса; 4) визнання дворівневого статусу словотвірної варіантності (на рівні афіксів і дериватів).

Варіювати можуть будь-які двобічні мовні знаки [11], але навіть у межах словотвірної підсистеми це явище неоднорідне. Адже неоднорідними у плані вираження та у плані змісту є і самі одиниці дериваційного рівня мови – афіксеми та дериватеми (словотвірні типи) – мінімальні одиниці та “одиниці-конструкції” [1]. Тому словотвірну варіантність, як і словотвірну синонімію, можна простежити на двох рівнях словотвірної системи – афіксемному й дериватемному.

Морфема як двобічна мовна одиниця “варіюється у плані форми вираження. Морфи і є проявом цього варіювання... Морфема виступає як клас позиційно зумовлених аломорфів..., зовнішня несхожість яких порівняно з іншими морфами ... зумовлена фонемним складом сусідніх морфів, отже, тільки їх позицією в слові” [7, с. 6–7, 9]. Напр., суфікси *-ин-/-ін-*, *-ов-/-ев-*, *-оньк-/-еньк-*, згідно з сучасною словотвірною нормою, переважно сполучаються з іменними твірними основами, залежно від їх кінцевого приголосного.

Крім позиційно зумовлених виявів морфеми, є морфи, які здатні замінити один одного в складі того ж слова чи словоформи. На відміну від аломорфів, для

яких визначальним є відношення додаткової дистрибуції, такі варіанти морфеми перебувають у відношенні вільного варіювання [8]. Наприклад, взаємозамінними в разі поєднання з прикметниковими основами є варіантні суфікси **-есеньк-/-ісіньк-/-усіньк-**.

Неоднозначним у сучасній дериватології є статус дво- і більшекомпонентних (складних) афіксів: "...постає питання, чи ці новоутворені похідні суфікси є ... варіантами, чи, може, цілком окремими самостійними суфіксальними величинами..." [9, с. 51]. Ідеться про співвідношення між морфемами типу **-ив-/-лив-, -н-/-альн-, -ичн-/-ічн-, -н-/-овн-, -ат-/-нат-/-чат-** та ін.

На думку І. Ковалика, безсумнівними суфіксами-варіантами є тільки "фонетичні варіанти (за сучасною термінологією аломорфи. – І. К.) даного суфікса (суфіксеми), звукові варіації, які зумовлені історико-фонетичними змінами у фонетичній системі даної мови чи групи мов. Наприклад, суфікс **-ець-** в українській мові і в інослов'янських мовах виступає у варіантах **-ец', -ц', -ц, -ч**, укр. *старець, старця, старцем, старче*" [9, с. 53], а похідні суфікси стосовно їх джерела є самостійними суфіксальними величинами. "Про їх окремішність свідчить не лише різний морфемний склад, але також у багатьох випадках їх різне словотворче функціонування та різний ареал деривативного застосування як у відношенні до словотворчих розрядів іменникових утворень, так і у відношенні до лексико-граматичного характеру словотворчих основ, з якими поєднується простий і похідний від нього суфікси" [9, с. 52]. В А. Грищенка такі вторинні суфіксальні величини мають різні назви: "модифікаційний варіант", "позиційний варіант", "позиційно пов'язаний варіантний відповідник", "гібридна суфіксальна морфема" та ін. [2, с. 131, 147, 148, 151, 154; 3, с. 124, 131, 145]: "Суфікс **-овн-** виступає єдино можливим позиційно пов'язаним варіантним відповідником основної словотворчої морфеми **-н-**" [2, с. 148]; "як варіанти суфікса **-ат-** виступають похідні морфеми **-нат-, -чат-**" [2, с. 151]; "продуктивнішим порівняно з абстрагованим суфіксом **-ив-** виявився його позиційний варіант **-лив-**, який задовольняв зокрема фонетичні умови сполучуваності з дієслівними твірними основами, поширеними вокальними суфіксами" [2, с. 154].

Оскільки вторинні афікси – це результат перерозкладу на стику питомої чи запозиченої твірної основи і того словотворчого суфікса, що став базою для нового форманта, то такі складні суфіксальні одиниці ("гібридні суфіксальні морфеми", "позиційно пов'язані варіантні відповідники", "модифікаційні варіанти" [2]) розглядатимемо серед словотвірних варіантів афіксального рівня.

Отже, словотвірними варіантами афіксального рівня виступають: а) позиційні варіанти морфеми (аломорфи), б) вільні варіанти словотворчих засобів, в) прості й похідні від них складні форманти, що утворюють деривати зі спільною (близькою) семантикою.

Відповідно, словотвірними варіантами деривативного рівня є: а) спільнокореневі похідні, утворені суфіксами-варіантами трьох згаданих типів (аломорфами: *хвильовий – хвилевий*; вільними варіантами: *дрібнісінький – дрібносінький*; складними варіантами: *екзистенційний – екзистенціальний – екзистенціональний*), б) спільнокореневі похідні, у яких той самий морф поєднується з варіантними твірними основами (усіченою й неусіченою: *дифузійний – дифузний*).

Обов'язковою умовою словотвірної варіантної пари є спільна лексична й словотвірна семантика її компонентів на одному синхронному зрізі, оскільки за моделлю "спільна твірна основа + варіантні суфікси" нерідко можуть утворюватися і

слова-пароніми. Пор.: *трансцендентний* – *трансцендентальний* (словотворчі суфікси-варіанти **-н-** й **-альн-**) – словотвірні варіанти, але *музичний* – *музикальний* (словотворчі суфікси-варіанти **-н-** й **-альн-**) – пароніми.

Отже, тільки двобічний – семантико-словотвірний та формально-структурний – дериваційний аналіз прикметників уможливило правильне виявлення варіантних пар (рядів) різних моделей.

Перші словотвірні варіантні пари прикметників в українській мові відомі ще з XI ст. В українських пам'ятках до XVIII ст. дериваційне варіювання ад'єктивів пов'язане з відмінниковим та віддіслівним словотворенням: 1) від спільної твірної основи за допомогою різних варіантів одного й того самого суфікса, 2) від варіантних твірних основ за допомогою суфікса в одному й тому ж інваріантному чи варіантному вияві. Ще з XI ст. відомий вияв словотвірного варіювання прикметників названих двох моделей. Наприклад: *адьський – адовський*. ... *адьськок постигнним дно*. Не презри мене блгын кще днь *адовьскын* моуькы горьчак кт [СДЯ, I, 74–75]; *безмилостьнын – безмилостивнын* [С, I, 59]; *безсловесьнын – бесловьнын*. Житик наше словесно и *безсловесно*. Въ телеси акы чьрвь нѣкын сѣдѡ въ *бесловьныа* подвигы [С, I, 74].

Для пам'яток української мови XIV–XVIII ст. особливо характерними є дериваційні варіанти першого типу; найчастіше це відмінникові похідні, утворені за допомогою різних виявів суфіксів **-н-**, **-ов-**, **-ив-**, **-ат-**, рідко **-ск-** і **-ит-**.

Наприклад, за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та різних його варіантів утворилися такі прикметникові дериваційні варіанти: **-н-** і **-овн-** (**-евн-**) – ~~П~~ (XVII ст.) – *азбучковный* (XV, XVI ст.): *Лѣтеры азбучнын*, иж з них всѣ книги сѣть написаны. Начаства съставдѡти писмена *азъбучковная* Гловеньскы [Т, 13]; *винный – виновный* (XV–XVIII ст.) [Т, с. 253, 254] (*безвинный – безвиновный* (XV, XVII–XVIII ст.) [Т, с. 67]; *грѣшный* (XVIII ст.) – *грѣховный* (XV, XVII ст.): *Поки тѣла моего грѣшного* не погребѣт. От *грѣховного* во корене злыи плодъ бываетъ [Т, с. 621, 622]; *денный* (XVII ст.) – *дневный* (XV, XVII ст.): *Стый... за денную* працю брал 12 грошей. Сѣть еще иннын *Индѣльгенцый, дневнын* и *Рочнын* [Т, с. 693, 727]; **-н-** і **-очн-** (**-ечн-**) – ~~П~~ (*безпереривочный* (XVIII ст.) (утворені префіксально-суфіксальним способом): *Панщини* и *роботизни* тяжкія, *безпереривнія*. *Громъ безпереривочный* годинъ на 10 [Т, с. 75]; **-н-** і **-ечн-/ѣшн-/шн-** – ~~П~~ (XVI, XVII ст.) – *сѣнечный* (XVIII ст.): *Пришедши до сѣнных* дверей. Куплено часовню до дверей *сѣнечных* [КТ]; *вечерный* (XV, XVII–XVIII ст.) – *вечерѣшный* (XVIII ст.): *Молитвы вечерній* и оутръній списа. Бѣдѣте мнѣ на помочи вроки излѣчннн... *заращнни*, *полѣдененіи*, *вечерѣшни*, *вчерашнни* [Т, с. 227, 228]; *крайный – краншный* (XIV–XV ст.): а *львовчане* што имѣт понти до *браново*, по *рывы*, на *крайнее* мыто. А що привезоѣт от *Басараб* или от *Тоуроухъ*, или *перець*, или *баволноѣ*, или *воѣд* що... оѣ *тых* *краншных* трѣгов [ССМ, I, с. 509]; **-н-** і **-алн-** – *комедійный* (XVI ст.) – ~~П~~ (XVI, XVIII ст.): И видишь ми еѣ *подобенъ* быти онымъ *комедійным* жакомъ. Акт *комедіанній* [КТ]; **-н-** і **-ивн-** – *милостный – милостивный* (*безмилостный* *безмилостивный*) [КТ].

Отже, суфікс **-н-** послужив основою для утворення на його базі ряду складних власне українських суфіксів [10, с. 167], а також приблизно з XVI ст. став

ЖАРТОВЛИВЫЙ (XVI–XVII ст.) (можлива подвійна іменниково-дієслівна мотивація): **ЖАРТЛИВЫЙ СМѢХОТВОРЦА. ВЪ СЛОВАХЪ ЖАРТОВЛИВЫХЪ** [Т, с. 907].

Отже, відіменникові прикметникові дериваційні варіанти відповідають двом загальним моделям: **спільна твірна основа + варіантні суфікси** і **рідко варіантні твірні основи + той самий суфікс**.

Прикметникові словотвірні варіанти, мотивовані дієсловами, в українських пам'ятках трапляються порівняно рідко (засвідчені в текстах XV–XVIII ст.). Наприклад, за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та його варіанта **-льн-** утворилися ад'єктиви **ОУДАВНЫЙ – УДАВАЛЬНЫЙ** (XV, XVII ст.): **На оудавныхъ листохъ. Удавальні листи** [КТ]; **ДОКОНЧАНЫЙ – ДОКОНЧАЛНЫЙ** (XV, XVII–XVIII ст.) [Т, с. 765].

За допомогою суфікса **-н-** утворюються ад'єктиви від твірних основ переважно на приголосний, а за допомогою **-льн-** – на голосні /а/ або /и/ [2, с.178]. Хоч зрідка до тої самої основи може паралельно додаватися або інваріантний суфікс, або його варіант. У пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. засвідчені також прикметники із варіантним суфіксом **-тельн-**. “Відсутність у переважній більшості випадків безпосереднього словотворчого зв'язку між іменниками на **-тель-** і відповідними прикметниковими похідними на **-тельн-** є важливим аргументом на користь твердження про самостійне функціонування зазначеного суфікса у поєднанні з дієслівними твірними основами” [2, с. 148]. Наприклад, словотвірними варіантами є віддієслівні прикметники, утворені від тої самої твірної основи за допомогою інваріантного суфікса **-н-** та його складного варіанта **-тельн-**: **вредный – вредительный** (XVI–XVII ст.): **Недугъ вредный. Вдакоє маво болшихъ птиць... вредительны сѣтъ к питанію** [СУМ XVI–XVII, V, с. 14].

Префіксально-суфіксальним способом за допомогою префікса **не-** й суфіксів **-н-** і **-тельн-** утворилися від дієслівної основи прикметникові дериваційні варіанти: **НЕПРИКМЕТНИКОВИЙ** (XVI–XVIII ст.) – **НЕПРИКМЕТНИКОВИЙ** (XVI ст.): **Много кривдъ незносныхъ терпѣли. Вчителі і фарисеї навдзоють бо веремена тджкаа а незносительнаа** [КТ].

Від варіантних дієприкметників морфолого-синтаксичним способом утворені прикметникові словотвірні варіанти **БУДУЩИЙ – БУДУЩИЙ** (XVI ст.) [СУМ XVI–XVII, III, с. 90] та **ВОЛОЧАЩИЙ – ВОЛОЧАЩИЙ** (XVI–XVII ст.) [СУМ XVI–XVII, IV, с. 212].

Отже, формування перших варіантних пар (XI–XV ст.) пов'язане з нечітко сформованими на той час законами сполучуваності суфіксів присвійних прикметників **-ов-/-ев-/-'ув-**, із варіюванням суфіксів **-ив-/-лив-** у результаті руйнування первісних обмежень морфемі **-ив-** поєднуватися тільки з іменниками і-основ і дієсловами **и-**класу, з утворенням похідного варіантного суфікса **-ьск-/-овьск-**, а також із варіюванням іменникових твірних баз колишніх **s-**основ: **СѢ** / **СѢПА-**, **ПІПІА/ПІПІПА**. Із XVI ст. активізується дериваційна варіантність прикметників, особливо відіменникових. Під впливом міжмовних контактів український суфікс **-н-** став базою для гібридного варіантного суфікса **-алн-** (**-альн-**), який паралельно з **-н-** міг приєднуватися до твірної основи іншомовного походження. Типовим стає варіювання в тій самій позиції морфем **-ат-**, **-аст-**, **-чат-**, **-част-**; із попередніх століть зберігається паралельне функціонування простого і складного варіантних суфіксів **-ив-**, **-лив-**, **-овлив-**. Морфемі **-ов-**, **-ев-** продовжують варіювати тільки у відносних прикметниках. Словотвірна варіантність

віддієслівних прикметників в українській мові XVI–XVIII ст. пов'язана з варіюванням суфіксів **-н-**, **-льн-**, **-тельн-** і **-уч(-ущ-)**, **-ач(-ащ-)**. Загалом прикметникові дериваційні варіанти XI–XVIII ст. відповідають двом моделям, які й збереглися в сучасній українській мові: **спільна твірна основа + різні варіанти того самого суфікса; варіантні твірні основи + той самий суфікс**, тобто до XVIII ст. в українській мові вже були сформовані основні принципи сучасної дериваційної варіантності прикметників.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

- Т – Історичний словник українського язика / за ред. проф. Є. Тимченка. – Т. I. – К., 1930–1932.
 КТ – Картотека Історичного словника Є. Тимченка (м. Львів. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, відділ української мови).
 ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т. I–II. – К., 1977–1978.
 СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Л., 1994–2009.
 С – Срезневський И. Материали для словаря древнерусского языка. – Т. I – III. – СПб., 1893–1903.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Вихованець І.Р.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.
2. *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові. – К., 1978. – 206 с.
3. *Грищенко А.П.* Суфіксальний словотвір прикметників // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 119–170.
4. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 397 с.
5. *Гумецька Л.Л.* Нарис словотвірної системи української актової мови XIV–XV ст. – К., 1958. – 298 с.
6. *Грецук В.В.* Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 208 с.
7. *Клименко Н.Ф.* Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182 с.
8. *Клименко Н.Ф. Карпіловська Є.А.* Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – 161 с.
9. *Ковалик І.І.* Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Л., 1964. – 93 с.
10. *Кунець І.І.* Прикметники з суфіксами **-н-ий** у давньоруській і в українській мовах // Питання слов'янського мовознавства. – № 7–8. – Л., 1963. – С. 166–179.
11. *Сосюр Ф. де.* Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – 324 с.
12. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 750 с.

*Стаття надійшла до редколегії 12. 08. 2015
 доопрацьована 03. 10. 2015
 прийнята до друку 20. 10. 2015*

THE THEORY AND THE HISTORY OF DERIVATIONAL VARIATION OF UKRAINIAN ADJECTIVES

Iryna Kuzma

*Ivan Franko National University of Lviv
The department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001/Lviv, Ukraine,
phone: (032) 239 47 17*

This research is devoted to derivational variation of adjectives in the Ukrainian language as special relations between words.

There are several approaches to the study of derivational variants in modern linguistics. Even the definition of this term is very polemical point of issue.

Derivational variation may be based not only on adding variant word-forming affixes (suffixes predominantly) to the same stem but also on adding the same affix to variant or different stems. These stems must certainly be of the same root.

Morphemal variants are usually at the basis of derivational variation.

Derivational variants must be words with the same derivational meaning only. Direct and figurative lexical meaning may be the same too.

According to such approach to derivational variation the adjectival derivational variant pairs in the Ukrainian written texts of the XI–XVIII-th centuries are exposed and analysed in this paper. They correspond to such models mostly:

-the same stem + **different variants of the same
adjective-forming affix**

-the variants stems + **the same adjective-forming affix.**

In the Ukrainian language adjectival derivational synonyms and variants are as a rule derivatives formed from nouns, verbs and adjectives.

The models of adjectival derivational variation and the examples which correspond to them are described synchronically according to different stages of language development of the XI–XVIII-th centuries. The origin, evolution and disappearance of adjectival derivational variants and their models are traced diachronically.

The explication of causes of adjectival derivational variation in the Ukrainian language at different periods of time (the XI–XVIII-th centuries) is also the goal of this thesis. It is a complex derivatological investigation which contains structural, semantical and functional analyses of adjectival derivational variant pairs in the Ukrainian written texts of the XI–XVIII-th centuries in respects to modern language norm.

Key words: derivational meaning, derivational variants, variant affixes, variant stems, model of derivational variation.